

Gustav Maltsa käsikirjast

Rutt Hinrikus

Eesti autobiograafiline kirjutus algab hilja. Mälestuste kirjutamine eeldab peale kirjaoskuse enese- ja missiooniteadlikkust, aga selle kõrval ka jõudeaega ning sama kehtib päevikute puhul. Jõudeaeg omakorda eeldab teatud elujärjele jõudmist, mis annaks käed vabaks ja võimaluse tagasi vaadata ning mälu pilte kirja panna. See aeg jõudis eesti talupojale, kui ta oli väga hoolas olnud, 19. sajandi viimasel veerandil.

Esimeste eesti mälestuste hulka kuuluvat Gustav Maltsa käsikirja „Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest” on alustatud 1880. aastatel, umbes samal ajal Märtni käsikirjaga „Elu lugu, Aea luguga ühendatud viisil kirja panema hakatud” (vt Paatsi 2009). Kumbki käsikiri pole dateeritud. Gustav Maltsa (1837–1925) „Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest” (EKLA, f 153, m 26: 1) on kirjutatud algse numeratsiooni järgi 566 leheküljele, millest kõik pole säilinud. Lehed on kokku õmmeldud ja klammerdatud kaheksaks vihikuks. Kui käsikiri arhiivis arvele võeti, nummerdati käsikirja lehed (mitte leheküljed), mida on 251. Esimese viie lehe formaat erineb ülejäänust. Tekst algab viiendalt leheküljelt, mis tähendab, et kaks esimest lehte (4 lk) on kaduma läinud.

Käsikirja saatus on olnud keeruline. Kui Eduard Vilde kavandas 20. sajandi alguses romaani „Prohvet Maltsvet” kirjutamist, esitas ta ajalehes üleskutse saata talle materjali Maltsvetina tuntud Juhan Leinbergi kohta. Vildele saadeti rohkesti andmeid kuni teateni, et Simferopolis elab mees, kes kõik juba kirja pannud. 1904. aasta sügisel külastas Vilde Krimmis Gustav Maltsa ja asus käsikirja välja kauplema. Malts teatas, et kavatseb pärast oma surma umbes paarikümne aasta jooksul valminud käsikirja trükki andmist.

Lõpuks andis Malts oma 1880. aastail valminud käsikirja käest, mida hiljem kibedalt kahetses, sest tema käsikiri sisaldas „tõde”, kuid Vilde romaan moonutas käsikirja andmeid. See oli Maltsa jaoks veelgi halvem tõsiasjast, et käsikiri, mille Vilde tagasi lubas tuua, läks kaduma. Nii ei jäänudki Maltsal muud üle, kui kirjutada oma ajalugu uuesti. Juhan Käosaar oletab, et Maltsal oli „ajaloo” kirjutamisel kasutada kas päevik või päevikulaadsed märkmed. Selle põhjal kirjutas ta 1880. aasta paiku umbes 300-leheküljese „ajaloo”, mille müüs Vildele 1904. aastal, mil Vilde käis kavandatava romaani jaoks Krimmis ainet kogumas. Tõenäoliselt lootis Malts, et Vilde ei kasuta ta käsikirja mitte ainult allikana, vaid oma teose osana. Vilde romaanis pettunud, alustas ta oma „ajaloo” kirjutamist uuesti, kuid Käosaar tõestab, et teine redaktsioon jäi lõpetamata. Maltsa käsikirja viimane redaktsioon on kirjutatud umbes aastail 1908–1918 (Käosaar 1961: 86–87). Selle käsikirja peitis ta Vene kodusõja ajal elukohta vahetades maasse. Malts suri Krimmis 1925. aastal. Õnneks kaevasid järglased käsikirja välja, enne kui niiskus oleks seda korvamatult kahjustanud, ja loovutasid käsikirja 1960. aastal Eesti Kirjandusmuuseumile (samas, 83).

”Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest” on talupojaautobiograafia. Selle autor Gustav Malts (Malz) sündis 28. septembril 1837 Kukevere vallas Ambla kihelkonnas ja elas mitmes vallas Järvamaal (Paatsi 2010: 136). Rahvaprohvet Maltsvet ehk Juhan Leinberg oli Gustav Maltsa onu. Andmed Maltsa koolitee kohta puuduvad, igal juhul paistis ta talupoegade seas välja ja kujunes väljarändmisel liidriks, kelle poole pöörduti erinevate probleemidega. Malts ei kajasta regulaarset talupojaelu, pigem tajub ta oma erilist kohta ajaloo teatrisaalis, näeb oma elulugu nii nagu kaasaegne Märt Mitt – „ajalooga ühendatud viisil” –, vaatab oma elulugu prohvet Maltsveti ajaloolise elulooga ühendatud viisil, eesti rahva ajaloolise välja-rändamisega ühendatud viisil

Maltsa käsikiri algab ta esivanemate looga. See on paljudele mälestustele ja autobiograafilistele tekstidele omane algus. Lilli Suburg, esimesi eesti autobiograafe, kirjutab „Suburgide perekonnast”. Kitzberg alustab oma „Tuuletallajas” perekonna ja lähikonna ajaloost. Joosep Heinrich Wirkhaus kirjutab mälestusi vanematest, õdedest-vendadest jne. Rõhuasetus on sellel, kuidas vanasti elati, perekonnalugu on käepäraseks näiteks. Tuuletallajagi kirjutab „sellest, kuidas inimesed vanasti elasid” (Kitzberg 1925: 15). Nii Malts kui ka Wirkhaus alustavad „Priiuse tuleku” aegadest, Kitzberg kirjutab teoorjuse ajast ja võrdleb teoorjuses eestlasi „mustade neegri pärisorjadega” (samas). Me ei tea, millega alustas Malts oma käsikirja, kuid praegusel kujul algab tekst pärimusliku looga sellest, kuidas ema päästis pärisorjuse hirmus oma pojad vabadeks inimesteks. Seega on Maltsa käsikirja üsna alguses pärimus, milles seatakse kõige ülemaks vabadus. Malts ja Mitt kirjutavad palju sellest, kuidas enne elati, kuid nad on olnud osalised ajaloolistes sündmustes ja tahavad anda ka tunnistusi. Nende lugusid seob üks teema, väljarändamine ja selle põhjused. Eesti talupoja jaoks oli peamiseks põhjuseks soov pääseda mõisnike omavoli alt, soov saada oma maa, olla peremees. Nii kumuleerus suur osa probleeme endiselt talupoja ja mõisa vastuoluks. See vastuolu, sotsiaalne kuristik, oli põhjuseks, miks eestlased ei kirjutanud, baltisakslased aga kirjutasi enne 19. sajandi lõppu mälestusi. Toore ülekohtu pildi, mis sööbis lapse mällu, leiame ju ka üsna Maltsa käsikirja algusest. Wirkhaus kirjutab oma lapsepõlves valitsenud kasvatusvahendeist: „Oli toll korral imelik aeg. Pekseti igalpool nagu: mõisas, kohtus, leeris, koolis. Wist polnudgi kohta, kus peks puudus. Ka wõerad majateenijad peksid leiwawanemate lapsi wanemate keeluta. Oldi sellega nõnda harjunud, nagu iseenesest mõistetava asjaga. Rahwasuus oli muigav sõna: peks on loodud. [---] Päris- ja teoorjus olid peksu sünnitajad ja arendajad.” (EKLA, 169, m 120: 21, l 12–13.)

Maltsa käsikiri on teeninud kirjandust ja ajalugu, ent tema enda sooviks oli kogu teksti avaldamine. Loodetavasti saab see peagi ehk umbes sada aastat pärast Maltsa „ajaloo” valmimist teoks ja käesolev arhiivileid, mis tutvustab vaid käsikirja algust, on tagasihoidlikuks tähelepanuavalduseks sellele unikaalsele dokumendile.

Kirjandus

- Kaizberg, August** 1924. Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused. Tartu: Noor-Eesti.
- Käosaar, Juhan** 1961. Gustav Maltsi käsikiri „Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest”. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 75–88.
- Paatsi, Vello** 2009. Märtni Miti mälestused: sissejuhatuseks – Tuna, nr 1, lk 128–130.
- Paatsi, Vello** 2010. Märtni Miti mälestused IV. – Tuna, nr 3, lk 126–143.

Käsikirjalised allikad

- Gustav Malts**, [Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest] – EKLA, f 153, m 26: 1.
- Josep Heinrich Wirkhaus**, [Mälestusi vanematest ja vendadest-õdedest] – EKLA, f 169, m 120: 21.

Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest

Gustav Malts

...iga üks seda kartis, et sarnane hirmus aeg veel tagasi wõib tulla.

Wana ema¹ oli kohe peale koha käest ära andmist oma pojad wallast wälja toimetanud. Kuda see temal korda läks, on mulle praegu arusaamatu. Nagu ma mäletan oli kihelkonna kõstrel see sugune luba olnud rahwale sedelid wõi passi anda, kellega wõis teise walda ehk linna elama minna. See luba oli aga siis kõstrel kui mõisa omanik wallast wälja minemise kirju ei annud. Aga et wana ema oma poiad kõik wälja toimetas see on tõsi. Wanem poeg Jüri oli Harju maale Kose kihelkonda läinud ja hiljuti ära surnud Kuiwajõe² kõrtsmiku noore lese kellel üks poeg oli omale naeseks wõtnud. Järgmine poeg Hans oli Tallinna ühte linakontori jooksu poisiks saanud. Minu isa oli sinna naabremõisa Udewale kärneri poisiks ja Juhan Jaani kiriku juurde Keika külase Oriku walda mõldre poesiks saanud.

Tüli, waewa ja tegemist oli emal wist küll olnud, enne kui poead kõik pesast wälja saiwad. Aga wana ema näib wahwa naene olema olnud. Sest kui ta poegi wälja toimetas, oli mõisa omanik walju käsu annud: et poead peab tagasi tooma. Mõisa omanik oli üks won Knoring.² Aga et se ise totter wõi pool nõdra meelne oli, siis oli seal üks, kui ma ei eksi Miilingi nimeline rentnik. See oli ähwardanud et kui ema poegi tagasi ei too, siis

1 Gustav Maltsa vanaema Mari.

2 Norra ja Udeva mõisad kuulusid von Knoringute suguvõsa ühele liinile. Kõnealune wõis olla Bogdan von Knoring (1744–1825).